

O GRAFEMSKO-FONEMSKIM ODNOSIMA U HERMONOVOJ KNJIZI "BRAŠNO DUHOVNO"¹

Marlja Turk
Pedagoški fakultet Rijeka

Respektuirajući tradiciju južne latiničke grafije Hermon je konstruirao autonomni grafijski i ortografski sustav koji u znatnoj mjeri zadovoljava kriterij prijenosnosti, razlikovnosti i ekonomije izraza. Hermonova grafija odražava interferiranje više jezičnih sustava, među kojima brojem, vrstom i frekvencijom jezičnih elemenata dominira riječka urbana čakavština 2. polovine 17. stoljeća. Na temelju sekundarnog sustava (grafije i ortografije) rekonstruira se primarni sustav (fonološki i morfološki) riječke čakavštine koja je potpuno nastala u prvoj polovini 20. stoljeća.

Suvremena jezikoslovna istraživanja korpusa starije književnosti često se upiru na podatke dobivene analizom grafijskih sustava, procjenom ortografskih rješenja i postupaka pojedinih pisaca.² Dva su osnovna razloga za proučavanje grafije i ortografije nekog teksta predstandardnog razdoblja. Grafija kao sekundarni sustav znakova, kojim se prenose jedinice primarnog sustava, zanimljiva je samo po sebi kao konkretna pojava teksta, kao specifičan sustav pisanih znakova, a podaci dobiveni na temelju grafijske analize osnova su za utvrđivanje i tumačenje jezičnih činjenica primarnog sustava. Stoga je i moje bavljenje grafijom i ortografijom teksta "Brašno duhovno" motivirano težnjom da se:

- utvrdi specifičnost i funkcionalnost grafijskih i ortografskih rješenja kojima je oblikovan taj tekst;
- da se identificiranom Hermonovom grafijskom i ortografskom manirom eventualno utvrdi tradicija u oblikovanju takve vrste tekstova;
- da dobiveni podaci posluže kao osnova za rekonstrukciju fonološke strukture jezika na kojem je realiziran taj tekst.

Kako su već prezentirani podaci o inventaru grafijskih jedinica i rasprava o specifičnosti i funkcionalnosti grafijskih postupaka u Hermonovom tekstu,³ u ovom će prilogu biti riječi o specifičnosti i funkcionalnosti ortografskih postupaka, o tradiciji i o uzorima te o (mor)fonološkoj strukturi jezika na kojem je realiziran tekst "Brašno duhovno".

1. Specifičnost i funkcionalnost ortografskih postupaka

Poznata je činjenica da čak i u suvremenim standardnim jezicima ortografija ne pripada

- 1 Ovaj je prilog bio zamišljen kao nastavak rada "Grafija i ortografija u prvoj "riječkoj" knjizi "Brašno duhovno", objavljenog u časopisu "Fluminensia", 1, Rijeka 1989. U provedbi se pokazalo da ovaj prilog unekoliko izlazi iz okvira najavljanog naslova. Njegova koncepcija i sadržaj opravdavaju novi naslov.
- 2 To se odnosi prije svega na istraživanje tropismenog korpusa srednjovjekovne hrvatske književnosti. (Usp. Hercigonja, E. Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskologagoljskih tekstova, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 15, Zagreb, 1977, str. 69-82).
- 3 Turk, M. nav. dj. str.84-91.

jednom "čistom" tipu, nego u svima prevladavaju kombinacije različitih postupaka. U ortografiji jezika predstandardnog razdoblja inventar je postupaka praktički neograničen. Pisac tekstova može odabrati one ortografske postupke koje je preuzeo iz različitih predložaka ili su rezultat intervencije u skladu s njegovim jezičnim nazorima. Dok ne postoji fiksirana norma, moguća je paralelna provedba različitih ortografskih načela. Odabrana su načela više ili manje dosljedno provede a nisu rijetka ni odstupanja od nekog načela u istoj fonemsko-grafemskoj poziciji.

A. U tekstu "Brašno duhovno" provode se ortografska načela: fonološko, morfonološko i fonološko-morfološko načelo.

1. **Fonološko ortografsko načelo** ostavruje se u primjerima kada se **grafemom** markira fonem. Ono se provodi: a) u bilježenju nemorfemsko graničnih fonema: **ča, zelela, xelela, bračno, brašno;**

b) na granicama morfema i riječi u bilježenju **alomorfona** čije se realizacije identificiraju kao različiti fonemi: **prexuhkom, nahay, doperneseno, zgora,⁴ skazat, zgayayu, sagdagnemi, reskem, ishodechi, izniknul, račirena, Račpetomu,⁵ raslučeno** itd.

2. **Morfonološko ortografsko načelo** provodi se u pisanju kada se **grafemom** označava morfonem. U tekstu koji se analizira to su primjeri: **obhayale, odjuditi, odpiran, obsluxeuati, alostnu, odkriua, sagda, rasgouore.**

3. **Fonološko-morfološko ortografsko načelo** odražava jednoglasnost riječi kao morfoloških jedinica. Atoničke riječi koje dolaze u akcenatskoj cjelini s toničkom riječi pišu se zajedno: **šume (:su me), kgnixčšam (:knjižic sam), kakomi (:kako mi), utečimoše (:utečimo se), muye (:mu je), tolikaye (:tolika je), hotelye (:hotel je), moreše (:moreše), pripetilošeje (:pripetilo se je), dopuščehomi (:dopušćeno mi), niše (:ni se), učinilye (ucinil je), ukrepiteše (:ukrepite se). Učestalost je u korist odvojenog pisanja enklitika. Proklitike nisu podrgvnutse fonološko-morfološkoj ortografiji.**

Iz primjera je vidljiva provedba više ortografskih načela koje se rabe usporedno ili preklapajući se, ali se ni jedno ne provodi dosljedno. Fonološko načelo preteže nad morfonološkim koje se provodi uglavnom za markiranje fonema na granici prefiksa i korijena, odnosno na granicama u svijesti govornika raščlanjivih jedinica ili, drugim riječima, na spojevima s aglutinacijskim karakterom. Transparentnom idiomu, na kakvom se realizira ovaj tekst, najbolje odgovara fonološko ortografsko načelo i zato ono prevladava nad ostalima.⁶ U tom smislu možemo govoriti o tome da je osim manjih izuzetaka (nekoliko primjera pisanih prema fonološko-morfonološkom načelu) u tekstu ortografija funkcionalna.

B. Ortografija u užem smislu

a) Upotreba je velikog slova sistematizirana. Velikim početnim slovom pišu se vlastita imena i opće imenice u službi osobnog imena (Sueti Anđelimo, Papa Bonifacio, Paul Apustol, Vlastelin Raubar, Deuica Maria), ktetici i etnici (Grayani Grada Reskoga, Slouinskemu Narodu, Puku Galeteyskemu), dinastije (Habšburg, Kuchia Austrije), toponimi (u Reke, Tersat, u Reskem Grade), izrazi (straho)poštovanja (Vas, Vač, Bratyo, Staucu, Bogh, Račpeti, Braniteglia, Račpelo, Muku Isosovu, Keru, Ranu, Mertui, Xiui, s'Priliku). Malim se slovom pišu te riječi kad su opće imenice (keru, xiui, krix). Velikim se slovom pišu riječi kojima se ističe ili izdvaja (Nam, za Nas, u Rasgouore 23, u Gourenyu osmen, u Broyu osmen opchiškeh Pisan 76, u Psal.33, u Glaue 57).

b) Interpunkcija je usustavljena i ispunjava demarkativnu i afektivnu funkciju (točka i zarez), funkciju razlikovanja upitnog od izjavnog modaliteta (uskličnik i upitnik), funkciju izražavanja nepotpunog oblika (točka iza kratice) i izgovorene cjeline (znakom ') markira atoničku riječ na početku izgovorene cjeline).

Ortografsko organiziranje teksta upućuje na zaključak da je autor u svoje vrijeme slijedio praksu stanovitog anticipiranja bibliografske organizacije teksta. U prilog tome govori činjenica da je tekst precizno organiziran s gledišta navođenja autorstva, djela, poglavlja ili glave koju parafrazira. Osim toga precizan je i u navođenju osoba, događaja, mjesta i vremena zblivanja o

4 Prefiks **š** glasi u ovome idiomu **z**. Vidljivo je to iz primjera u kojima se jedinica /z/ nalazi u neutralnoj fonološkoj poziciji, tj. ispred samoglasnika ili sonanta: **zradouati, zueličena** itd.

5 Prefiks **raz** u ovome jeziku glasi **raš**-. Vidljivo je to iz primjera u kojima se jedinica /s/ nalazi u neutralnoj fonološkoj okolini: **rasuečeliti, rasmisgileuanye** itd.

6 Termin transparentni idiom koristi se u značenju u kojem se koristi u: Brozović, D. O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnonovoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenog stanja, Radovi III, Sarajevo, 1976, str. 49-58.

kojima govori.

II. Tradicija i uzori

Potaknuta tezom da je Nikola Hermon stvarao "ponešto" u svojoj knjizi "Brašno duhovno" po uzoru na Baltazara Milovca,⁷ pokušala sam utvrditi koliko se grafijska rješenja ovih pisaca podudaraju da bi se ta teza potvrdila ili odbacila. Usporedba Milovčeva i Hermonova grafijskog sustava pokazala je da je riječ o dva autonomna sustava koji se poklapaju samo u onim rješenjima koja su zajednička grafijskim sustavima i drugih pisaca, a da se razilaze u specifičnostima. Do izražaja je došla činjenica da se autori nadovezuju na dvije grafijske tradicije: Milovec (kajkavac) na sjevernu, a Hermon (čakavac) na južnu. Sudeći po grafiji, iako ona nije dostatan pokazatelj, Milovec nije neposredno utjecao na Hermona. Drugim riječima, grafijska analiza - ako ne opovrgava - a ono bar dovodi u sumnju vjerodostojnost teze o utjecaju Milovca na Hermona. Slijedom te spoznaje uzore Hermonove grafije treba tražiti u grafijskim sustavima južne zone hrvatske latiničke grafije. Brojne diverzacije bile su osnovne značajke latiničke grafije Hermonova vremena i vremena koje mu je prethodilo. Hermon se mogao opredijeliti za postojeći sustav svog suvremenika ili prethodnika ili odabiranjem nekih grafijskih rješenja svojih prethodnika konstruirati samosvojni grafijski sustav. Imajući u vidu raznolikost grafijskih rješenja predstandardnog razdoblja, otvoren je problem utvrđivanja uzora u grafijama južne zone latiničke grafije. Nameće se pitanje: prethodi li neki istovjetni ili više-manje podudarni grafijski sustav Hermonovom i, ako postoji, iz kojeg ga je razloga Hermon odabrao, ako ne postoji kojim se je sve uzorima Hermon poslužio. Da bih riješila postavljeni problem, izradila sam na temelju Maretićevih podataka⁸ matricu s ovim komponentama: **pisac** (od Bernardina Splićanina do Simona Sidića), **vrijeme** (od 1495. do 1693.) **pripadnost književnojezičnom tipu**⁹, **prisutnost grafijskog znaka** istovjetna Hermonovom. Matrica je pokazala postojanje zajedničkih i posebnih grafijskih rješenja.¹⁰ Na temelju matrice došla samo do zaključka, kojim ću dalje operirati, da je vrstom i brojem grafijskih rješenja Hermonovom grafijskom sustavu najbliži grafijski sustav Bartola Kašića, potom Aleksandra Komulovića, Ivana Bandulovića i Ivana Ivaniševića. Nameće se pitanje zašto je Hermonova grafija najbliža sustavima ovih pisaca. Moglo bi se pretpostaviti da je Hermon poznavao književnu produkciju i da je odabirao grafijska rješenja prema svome uvjerenju o funkcionalnosti pojedinog znaka. U tome zahvatu nije apsolutno uspio jer u njegovoj grafiji ima ponešto polifunkcionalnih rješenja.¹¹ Hermon je gradio svoj način pisanja poštujući tradiciju. Usporedba njegova grafijskog sustava sa sustavima koji su mu realizacijom najbliži mogla bi osvijetliti problem modela na koji se Hermon ugledao. Radi preglednosti prikaz će biti tabularan, a obuhvatit će samo oznake tzv. kritičkih fonema i to one koje su istovjetne s Hermonovim.

FONEM	Hermon 1693	Kašić 1628	Komulović 1601	Bandulović 1626	Ivanišević 1642
/c/	ç	ç	ç	ç	ç
/č/	ch, chi	chi	ch, chi	ch, chi	ch, chi
/f/	f, ff	f, ff	f, ff	f, ff	f, ff
/g/	g, gh	g, gh	g, gh	g, gh	g, gh
/j/	ij	ij	ij	ij	ij
/y/	y, ø	y, ø	y, ø	y, ø	y, ø
/k/	k, c	k	k	k	k

- 7 Iznesenu tezu zastupa Miroslav Vanino. "Himne prekrrojene ponešto nesigurnom rukom i prilagođene riječkom govoru, uzeo je Hermon iz Officima od Muke Krištušove, što ga je Baltazar Milovec preveo iz latinskog i s devet sličnih oficija uvrstio u svoj "Dušni vrt" Vanino, M. Isusovci i hrvatski narod, II, Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški, Zagreb, 1987, str. 234
- 8 Meretić, T. Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijim slovima, JAZU, Zagreb 1889, str. 1-148.
- 9 Revidirano prema recentnom radu Vončina, J. Književna baština, Književni krug, Split, 1988.
- 10 Već je Hektorović jednim grafemom, istim kakav je i danas u upotrebi, obilježavao 17 fonema: /a/b/d/f/g/h/i/l/m/n/o/p/r/t/u/z. Monguš-Vončina, Latinica u Hrvata, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv.11, Zagreb, 1969, str.68.
- 11 Turk, M, nav. dj. str. 89-91.

/kv/	qu	gu		qu	
/l/	l, ll	l, ll	l, ll	l, ll	l, ll
/lj/	gl, gli, li	gl, gli	gl, gli	gl, gli	gl, gli
/ln/	gn, gni, ni,	gn	gn	gn, gni	gn
/p/	p, pp	p, pp	p, pp	p	p
/r/	er, ar	er, ar	ar	ar	ar
/s/	s, s̄	s, s̄	s, s̄	s, s̄	s, s̄
/š/	sc, s̄c	s̄c	s̄c	s̄c	sc, s̄c
/t/	t, th	t	t	t	t
/u/	u/v	u/v	u/v	u, v/v	u/v
/v/	u, v/v	v/v	v, u	v, u	v/v
/ž/	x	x	x	x	x

Iz prikaza je vidljivo da se Hermonov grafijski sustav u potpunosti ne podudara ni s jednim sustavom njegova suvremenika i prethodnika iako je u većini rješenja vrlo blizak s rješenjima navedenih pisaca. Premda inventarom grafijskih rješenja nešto redundantniji, Hermonov je sustav najbliži Kašićevom. Redundantnost se odnosi na markiranje fonema /k/, /l/, /r/, /n/, /s/, /v/, /t/. Monograf (c) i digraf (th) preuzeti iz latiniče grafije, primijenjeni su samo u leksemu **catholičanski**. S obzirom na ograničenu distribuciju i frekvenciju tih znakova, ne bismo ih mogli smatrati stalnim, operativnim i funkcionalnim elementima (mogli bi biti zamijenjeni grafemima (k) i (t) već naslijeđenim funkcionalnim opterećenjem.¹² Ugledanje na talijansku praksu i njezina neprimjerenost hrvatskom fonološkom sustavu opteretila je Hermonov inventar oznakama za foneme /l'/ i /r'/ uz triadriane oznake (gl), (gli) te (gn), (gni) još i oznakama (li) i (ni) u primjerima **mogli** i **ognia**

Kako je za razumijevanje i poznavanje rada nekog pisca, potrebno poznavanje društvenih pojava njegova vremena, a često su korisni podaci o samome autoru, pažnju ću usmjeriti na onodobne kulturnopovijesne činjenice, relevantne za razumijevanje Hermonova jezičnog nazora.

Nikola Hermon rođen je u Rijeci 1664. godine. Gimnaziju je završio u Rijeci, gdje je primljen u isusovački red. Pripadnost redu sigurno je odredila Hermonov rad općenito pa i njegov jezični nazor. Hermona valja gledati u tom okruženju.

Isusovački red bio je neposredni provodilac papinih protureformatorskih ciljeva. Zadaci reda bili su duhovno usavršavanje članova, evangelizacija među nekršćanima, osobito odgoj djece i omladine. Isusovci su držali gimnazije u Dubrovniku, Rijeci, Požegi, Varaždinu, Osijeku i Beogradu.¹³ Obnova vjerskog života, kao važan zadatak ovog reda, očitovala se u dosta bogatoj nabožno-poučnoj literaturi koja se razvijala od posljednja dva desetljeća šesnaestog do druge polovice sedamnaestog stoljeća.¹⁴ Jedan od prvih pisaca katoličke obnove bio je Aleksandar Komulović¹⁵, dobar poznavalac crkvenoslavenskog jezika i glagoljice. Ušavši u isusovački red (1599.), zagovarao je ideju "općeg jezika" za južne Slavene. Pretpostavlja se da je Kašić sugerirao karakter jezika u njegovoj gramatici¹⁶ i da je jezik njegov (Komulovićeva) nauka zbog preklapanja čakavsko-štokavskih elemenata sličan Kašićevom.¹⁷ Kašić se mogao ugledati i na franjevačke pisce, kao što su M. Divković, I. Bandulović i Matijević.¹⁸ I. Bandulović je svoja djela pisao latinicom, a njegove Pištole i evangelija bile su duhovnom literaturom u mnogim hrvatskim krajevima.¹⁹ Kašić je, kao i njegovi prethodnici u južnoj Hrvatskoj, respektirao talijansko-latinske uzuse i tradiciju.²⁰ Ipak, njegov grafijski sustav "predstavlja novinu ako ga usporedimo sa grafijskim sustavima pisaca ranijih vremena". "...Za njega je karakteristično da je svoj sustav uprostio u znatnoj mjeri lišivši ga dvofunkcionalnosti znakova."²¹ I grafijski sustav Ivana Ivaniševića pokazuje znatnu podudarnost

12 Ta su rješenja poznata u starijih pisaca. Graferm (c) za fonem /k/: B. Splićanin, M. Marulić, P. Hektorović, B. Gradić, A. Gučetić; znak (th) za fonem /t/: B. Splićanin, F. Vrančić, I. Ančić, M. Radnić. Podaci prema Maretić, T. nav. dj.

13 Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 3, Zagreb, 1958, str.677.

14 Kombol, M. Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Matica hrvatska, Zagreb 1961, str. 214.

15 Kombol, M. nav. dj. str. 214.

16 Gabrić-Bagarić, D. Jezik Bartola Kašića, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Posebna Izdanja 5, Sarajevo, 1984, str.29.

17 Zic, N. Hrvatske knjige A. Komulovića, Vrela i prinosi, 5, Sarajevo, 1939, str. 162-181.

18 Brozović, D. O jeziku hrvatske književnosti 17. stoljeća, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb, 1974, str. 54.

19 Kombol, M. nav. dj. str 227.

20 Isp. ch, chl, gh, y, gni, gl, gli, qu, geminacija

21 Gabrić -Bagarić, D. nav. dj. str.29.

s grafijskim sustavom Nikole Hermona. Vjerojatno se velika podudarnost ne može tumačiti utjecajem nešto mlađeg suvremenika (Ivaniševića), bar ne u znatnoj mjeri. Veća je vjerojatnost da su Ivanišević i Hermon imali isti uzor.²² Kašićev jezični i (orto)grafijski rad, ali ne samo njegov. Može se dakle ustanoviti da Hermon nije usvojio gotov grafijski model. Njegova je grafija (gotovo) funkcionalni konstrukt koji korespondira s vremenom (17. stoljeće) s prostorom (južna zona hrvatske latiničke grafije) i s književnom produkcijom isusovačkog reda.

III. (Mor)fonološki sustav

Utvrđivanjem specifičnosti grafije, primijenjene u tekstu "Brašno duhovno", evidentiran je inventar od 28 fonema, a utvrđivanjem funkcionalnosti grafijskih rješenja očitovala su se funkcionalna ali i ambigvitentna rješenja koja su rezultat oslanjanja na tradiciju ili strane uzore, ili pak posljedica neprimjerenosti stranih grafijskih uzusa harvatskom/čakavskom fonološkom sustavu, kao i želja za etimologiziranjem. Grafijski paralelizmi mogu upućivati na nedosljednost pisanja ako imamo u vidu sveobuhvatnu fonološku strukturu jezika "Brašno duhovno". To je vidljivo iz primjera:

brašno (:brasno)/ brašceno (:brašno), doperneševunon (:dopernesevan)/dopernescevan (:dopernesevan), poklonis (:poklonis)/poklonisc (:pokloniš), zegliu (:zelju), zelelaye (:zelela je), zelel (:zelel)/xelin (:želin), uzderzeuti (:uzderzevati) sderxeua (zderževa), zaderzeuati (:zaderzevati)/ zaderxeuata (:zaderževala)

Ova prividna grafijska nedosljednost izuzetan je podatak koji upućuje na činjenicu da u jeziku "Brašno duhovno" interferiraju različiti fonološki sustavi. Iz utvrđenih činjenica pozanto je da je jezik knjige "Brašno duhovno" složene strukture. Primarni je sloj riječka urbana čakavština druge polovice 17. stoljeća. Sekundarni sloj sačinjavaju elementi štokavske i čakavske ikavice južne provenijencije, elemnti crkvenoslavenskog, i latinskog jezika.²³ Sekundarni se sloj iskazuje u apstraktnom i knjiškom leksiku.

Riječka je urbana čakavština na kojoj se temelji jezik ove knjige potpuno nestala u prvoj polovini 20. stoljeća. Donekle je opisana i tako sačuvana u raspravi Rudolfa Strohalia iz 1895. godine.²⁴ Valja pretpostaviti da je riječki urbani govor u 17. stoljeću sadržavao neke značajke koje je opisao Strohal ali i takve koje su u razdoblju od dva stoljeća nestale. Na temelju utvrđenog grafijskog sustava pokušat ću rekonstruirati fonološku, odnosno morfonološku strukturu jezika koji se ostavljuje u toj knjizi. Razgraničit će se fonološko- morfonološki elementi riječke čakavštine 17. stoljeća od elemenata iste razine koji pripadaju drugim jezičnim sustavima. U rekonstruiranju fonološkog sustava riječke čakavštine uporišta nalazim u studijama Milan Moguš: Čakavsko narječje²⁵ i Rudolf Strohal: Osobine današnjeg riječkog narječja.²⁶ U skladu s podnaslovom knjige - Fonologija - Moguš je utvrdio kriterije prema kojima se može odrediti pripadnost nekog idioma čakavaskom narječju. Opće odrednice čakavskog narječja vrijede i za riječku čakavštinu koja se rekonstrukcijom identificira, a njezinu posebnost utvrđujem uspoređivanjem sa Strohalovim opisom riječke čakavštine 18. stoljeća.

Fonološko-morfonološke odrednice integralnog jezika "Brašna duhovnog" interferiraju u dva sloja: primarni je sloj riječka čakavština koja se očituje u svim fonološkim elementima i u njihovoj velikoj frekvenciji; sekundarni sloj čine fonološki elementi svih ostalih jezika, a očituju se u ograničenom broju i u manjoj frekvenciji.

1. Upotreba zamjenice **ca** (<ca) paralelno sa štokavskim derivativom **nistar** (<ništar)... **ča mnye obselexeuati i tako oblaslexeuayuch ča hoche do tighnuti.**

2. Samoglasnički inventar.

a) Samoglasnički inventar čini 5 samoglasnika /a/, /e/, /i/, /o/, u/.

b) Samoglasnički inventar pokazuje "tendenciju jake vokalnosti",²⁶ koja se odražava u primjerima u kojima se "šva" vokalizirano u slabom položaju. Riječ je na primjer o oblicima osobne zamjenice za 1. lice: **mane, manu, kade, va, vavek, ča.**

c) Jaka vokalnost očituje se u ovome govoru u pojavi slogotvornog /r/ s popratnim

22 Kod Ivaniševića očituje se jezik dubovačkih pisaca. Korbol, M. nav. dj. 216.

23 Vidi Lukežić, I. Prva "riječka" knjiga, Fluminensia, I, Rijeka 1989, str. 89.

24 Strohal, R. Osobine današnjeg riječkog narječja, Tisak dioničke tisakre, Zagreb, 1895.

25 Moguš, M. Čakavsko narječje. Školska knjiga, Zagreb 1977.

26 Strohal, R. nav. dj.

samoglasnikom: Dopernešti, keru, Isukersta. Primjeri se slažu sa Strohalovim opisom "...samoglasnoga r kao ni samoglasnika l (...) ne pozna riječko narječje" i dalje da je "... riječko narječje sačuvalo ispred r glas e".²⁷ Primjere tipa Isukaršt, karšt, paršt, darxisc nisu činjenica riječke čakavštine te za njih valja pretpostaviti da pripadaju drugom šioju kao činjenica drugih jezičnih sistema.

d) Stari se fonem /š/ reflektirao u riječkom govoru kao [e]: mešeci, ukrepiti, potrebno, vere. Uz mali broj ikavizma utihu, dospitak, riči, pinezi javljaju se ekavski paralelizmi: utočiti. Ikavizmi pripadaju stručnom leksiku za koji se može pretpostaviti da je preuzet iz jezičnih predložaka južne provenijencije.

3. Suglasnički inventar

a) U jeziku "Brašna duhovnog" funkcionira 21 suglasnički fonem: /b/, /d/, /g/, /p/, /t/, /k/, /s/, /š/, /z/, /ž/, /c/, /č/, /n/, /l/, /v/, /m/, /m/, /r/, /r/, /l/, /l/, /j/. Fonemi /š/ i /ž/ nisu svojstveni čakavskim govorima,²⁸ pa tako ni riječkom.

b) Iako prema Strohalovom opisu u riječkom govoru nije postojao fonem /l'/²⁹, u jeziku "Brašna duhovnog" nalazimo ga na svim njegovim etimološkim mjestima, ali i u epenteznom sekundarno palataliziranoj skupini gl: poligleyte, gleyday.³⁰ Pretpostavka da je u starijoj riječkoj čakavštini postojao fonem /l'/ i da se izgubio do kraja 19. stoljeća na svim mjestima, čini se nevjerojatnom. Veća je vjerojatnost u prilog pretpostavke da je fonem /l'/ u jeziku "Brašna duhovnog" činjenica drugog sloja: štokavskog ili susjednih čakavskih govora, kao što su npr. trsarsko-bakarski.

c) **Čakavizam** koji se općenito očituje u odsustvu fonema /č/, /ž/ i /š/. Prema Strohalovom opisu u Rijeci su postojala dva tipa čakavizma. Prvi se tip ostvarivao u užoj gradskoj zoni i to tako što se fonem /e/ poistovjećivao s fonemom /e/, fonem /ž/ s fonemom /z/, a fonem /š/ s fonemom /s/. Ovaj je tip čakavizma potvrđen u primjerima: **ča, način, običiyi, diči, s četrimi, na čele, činil, čaule, riči, poteze, Zidou, teskochiah, STAVČU, sest, uidis, poklonis, poznaus, nahayas**

Drugi se tip čakavizma ostvarivao u široj gradskoj zoni, a očitovao se također u poistovjećivanju fonema /č/ s fonemom /c/, dok se opreka među fonemima /s/ i /š/ neutralizirala pa su oba fonema bila predstavljala palataliziranim /š/, a fonemi /z/ i /ž/ palataliziranim /ž/. Iskonski fonem /č/ imao je prema tome u ejdnom i drugom tipu čakavizma fon [c] i bilježio se kao iskonski fonem /c/ znakom (ç). S obzirom na tu činjenicu da su iskonski fonemi /š/ i /ž/ mogli biti supstituirani fonemima /s/ i /z/, odnosno fonemima /š/ i /ž/, a za potonje nisu postojali posebni znakovi, u tekstu se pojavljuju grafijski paralelizmi: **zelin/xelin, brajno/braçno**. Grafijska nedosljednost upućuje na dva tipa čakavizma. Iskonsko mjesto fonema /ž/ bilježimo u analiziranom tekstu grafemom /x/ nadmoćno prevladava nad grafemom (z). Iskonsko mjesto fonema /š/ bilježimo znakovima (sc) ili (c), oba u fonijskoj interpretaciji [š], prevladavaju nad grafemom (s) u glasovnoj intepretaciji [s]. Fonijska interpretacija [s] moguća je u ovim primjerima **seštu, uidis, poklonis, Vas, resken** (<rešken<reçken). Prividno neregulirana grafija u tipovima çudesc (:cudeš), Vtiscaniçe (:vtišnaice), xakoglien (:žakoljen) nesumnjivo indicira čakavizam drugog tipa koji je kao činjenica riječke čakavštine inherentan jeziku "Brašna duhovnog".

d) Na specifičan čakavski "umekšani" izgovor fonema /č/ ,upućuju grafijska rješenja: **bratyo, çastyu, spomenutye**.

e) Realizaciju morfonema /m/ kao [n] na kraju gramatičkog morfema, koja je općečakavska pojava, poznao je prema Strohalčevom opisu i riječki urbani idiom³¹. U tekstu se pojavljuju oblici s'poklonon, uelikon, doprene euan itd. ali i oblici z' dopuschienyem, tayim, nasleduyem, po'koyem oppominanyem te paralelni oblici pisanja istih riječi: **prexuhkon/prexuhkom, rasmiaglieuanyem/rasmiaglieuanyem, Van/Vam, çan/çam** itd.

e) Za čakavsko narječje općenito, tako i za riječku čakavštinu, karakteristično je čuvanje morfonema /l/ u gramatičkim morfemima imenica, pridjeva i u muškom rodu glagolskog pridjeva **račnog**. Ova je pojava dosljedno provedena kao što je vidljivo iz primjera: **dei, činil** itd.

27 Strohal, R. nav. dj. str. 16.

28 Jedna od temeljnih osobina čakavskog narječja je činjenica što se u njemu nisu razvile zvučne arfikate. Moguš, M. nav. dj. 64.

29 "Slitni se suglas l kada se sastaje s glasom j, ne steže s njim ... u lj... već u sam glas l, tako prijatelj, solun" ili "u sam glas j tako voja, postej". Strohal, R. Nav. dj. str. 30.

30 Strohal navodi primjere judi, jubav, kjet, a u riječkoj okolini gljedaj, kljet.

31 Strohal, R. nav. dj. str. 22.

f) Suglasnički skupovi

1. Stari praslavenski i sekundarni suglasnički skupovi nastali nakon redukcije "slabog šva" realizirani su u riječkoj čakavštini ovako:

praslavensko /dj/ /j/: **nahaya, nareyeny,**

sekundarno /dj/ (d ž i) /dj/: **miloserdya,**

praslavensko /ti/ /č/: **pomoch**

sekundarno /ti/ (ti) /ti/: **braty, časty, pomenuty,**

skup /sti/ ostvaren je /sč/ (:šč): **skupschina** (:skupščina), **dopuščeno** (:dopuščeno),

2. Oslabljeni rubni suglasnici u zatvorenu slogu:

suakoyaskemi (akojackemi), xuhke (žukke), resken (<resken<rešken), nihdar (<nikdar)³²

3. Morfonem /v/ reflektira se u sjevernočakavskim govorima u alomorfonima [va], [v], [ø]³³

Te jedinice stoje u komplementarnoj distribuciji: [v] ispred samoglasnika i sonanta, [va] ispred suglasnika, [ø] ispred suglasnika s kojima bi [v] ostvario inverzni slogovni redosljed. Primjeri zuičiti (zvišiti), zuičeuale (zviševale), zgayayu (zgajaju) tipični su za sjevernočakavske govore pa prema tome i za riječku čakavštinu. Primjeri utihu, utičiti, utečimo, uzidati činjenice su drugih čakavskih i štokavskih sustava.

4. Morfonem /z/ kao dio skupa, nastao objedinjavanjem jedinica /s/ i /z/, podliježe zakonitostima stvaranja suglasničkih skupina. Njegovi su alomorfon [s] (ispred bezvučnih suglasnika), š (ispred palatala), [z] (u neutralnoj fonološkoj okolini), [ø] (ispred frikativa). Sljedeći su primjeri u skladu s distribucijskim zakonitostima čakavskog narječja: z ouemi, z urutkom, z načini, zručeno, zuičiti, z yezikon, spisan, s'prexuhkon, z'dopu chienyen s'ken. Izvan riječke čakavštine su ovi primjeri: s'molituami, s nauki, s Galetei, izuaditi, iz ognia, iz skupčhine, s nauki, s'miron, ishodechi, ishaya, s'mnoghemi.

5. Inicijalna skupina vs (< s) zbog inverznog redosljeda elementa u odnosu na slogovni reljef prestruktuirao se u regularni redosljed metatezom usv ili elidiranjem u s. Potonji je primjer tipičan za riječku čakavštinu.³⁴ U skladu s tim su primjeri: **sagda, sagdanyi**. U tekstu prevladavaju primjeri karakteristični za sekundarni sloj: **suakoyaske, suoyen, suaki, suisseuati, suakemu**.

g) Interferiranje velara /k/, /g/, /h/ u primjerima: **čloueh, teskochiak, kek, nihdar**, moglo bi se smatrati tiskarskom pogreškom. Naizgled nesustavne pojave obično se svrstavaju u red redatorskih ili tiskarskih pogrešaka.³⁵ One međutim mogu često biti pokazateljem specifičnosti nekog (pod)sustava. Iz Strohalova opisa riječkog govora proizlazi činjenica da su u tom sustavu mogli interferirati velari.³⁶ Ta je činjenica vidljiva u nekim primjerima generalno u čakavštini a u nekim sporadično. Prema tome ne može se sa sigurnošću tvrditi da su navedeni primjeri u tekstu "Brašno duhovno" nepravilni odnosno da su tiskarske pogreške.³⁷ Naprotiv, neregularni elementi s gledišta sustava u cjelini mogu biti regularni unutar konkretnog podsustava.

IV. Zaključak

1. Respektirajući tradiciju i uzore južne latiničke grafije i odabiranjem grafijskih rješenja prema svom shvaćanju funkcionalnosti pojedinog znaka, Hermon je konstruirao autonomni grafijski i ortografijski sustav koji u znatnoj mjeri zadovoljava kriterije prijenosnosti i razlikovnosti, te načelo ekonomičnosti izraza.

2. Hermonov grafijski sustav oslikava interferiranje više jezičnih sustava. Dominantan je sustav riječka urbana čakavština druge polovice 17. stoljeća na koji su naslojeni inojezični elementi

32 Strohal navodi mnoštvo primjera koji potvrđuju ovu pojavu "osta od octa, kaška od kačka, ruškon od ručkon, doškala od dočkala, bogastvo od bogactvo, bogatstvo." Strohal, nav. dj.

33 U skladu s tim su Strohalovi primjeri v, va, vavik, Vazan, nav. dj. str. 5.

34 Strohal navodi primjere: sa (:sva), se (:sve), posud (:posvud), nav. dj. str. 24.

35 Tako misli Zic kad piše "Mnoge jezične pogreške kojima vrvi "Brašno duhovno" smijemo odbiti na manjkavost korekture". Zic, N. Nikola Hermon i njegov molitvenik "Brašno duhovno" (1693), Vrela i prinosi, 4, Sarajevo, 1934, str. 193.

36 Usp. Strohalove primjere interferiranja velara: boh (:bog), vrah (:vrag), prah (:prag) / kugat (:kuhat), gustat (:guštat, koštat) magari (:makar); hrasta (:krasta), hći (:kći), nohat (:nokat), zajih (:zajik), jezih (:jezik), Strohal, R. nav. dj. str. 17.

37 U tekstu ima i takvih pojava za koje se ne može naći opravdanje u jeziku, već ih treba svrstati u red pogrešaka. Takve su npr. salostnu umjesto zalostnu/xalostnu, teskočalah umjesto teskochiah. Oblik gorukyem mogla bi biti tiskarska ali i jezična greška tj. nepoznavanje etnologije.

štokavske i čakavske provenijencije.

3. Hermon je upućen na dijakroniju i sinkroniju. Usmjerenost ka dijakroniji očituje se u činjenici što je slijedio tradiciju u oblikovanju tekstova tog karaktera i namjene. Usmjerenost ka sinkroniji vidljiva je u tome što je Hermon iskoristio dijalekatske (dva tipa čakavizma) i inodijalekatske činjenice (osobito u knjiškom, apstraktnom leksiku i terminologiji).

Literatura:

1. Brozović, D. O jeziku hrvatske književnosti 17. stoljeća, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb, 1974.
2. Brozović, D. O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnonovoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenog stanja, Radovi, III, Sarajevo, Institut za jezik i književnost, 1976.
3. Gabrić-Bagarić, D. Jezik Bartola Kašića, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Posebna izdanja 5, Sarajevo, 1984.
4. Hercigonja, E. Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagojskih tekstova, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 15, Zagreb, 1977.
5. Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 3, Zagreb, 19548.
6. Kombol, M. Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
7. Lukežić, I. Prva "riječka" knjiga, Fluminensia, I, Rijeka, 1989.
8. Maretić, T. Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima, JAZU, Zagreb, 1889.
9. Moguš, M. Čakavsko narječje, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
10. Moguš-Vončina, Latinica u Hrvata, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv.11, Zagreb, 1969.
11. Strohal, R. Osobine današnjeg riječkog narječja, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1895.
12. Turk, M. "Grafija i ortografija u prvoj "riječkoj" knjizi "Brašno duhovno", Fluminensia, I, Rijeka, 1989.
13. Vanino, M. Isusovci i hrvatski narod, II, Kolegiji dubovački, riječki, varaždinski i požeški, Zagreb, 1987.
14. Vončina, J. Književna baština, Književni krug Split, 1988.
15. Žic, N. Hrvatske knjige A. Komulovića, Vrela i prinosi, 5, Sarajevo, 1939.
16. Žic, Nikola Hermon i njegov molitvenik "Brašno duhovno" (1693), Vrela i prinosi, 4, Sarajevo, 1934.

Zusammenfassung

M. Turk

Über graphematisch-phonematischen Beziehungen im Hermons Buch "Brašno duhovno"

Die Tradition der südlichen lateinischen Schreibung beachtend, fügte Hermon ein selbständiges System der Schreibung und der Rechtschreibung zusammen, das merklich die Kriterien der Übertragung, der Unterscheidbarkeit und der Ausdrucksökonomie befriedigt. Hermons Graphematik widerspiegelt die Interferenz mehrerer Sprachsysteme, unter welchen der Anzahl, der Art und der Frequenz der Sprachelementen nach die städtische čakavishe Mundart von Rijeka der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts überwiegt. Aufgrund des sekundären Systems (Schreibung und Rechtschreibung) wird das primäre System (phonologisches und morphonologisches) der čakavischen Mundart in Rijeka wiederhergestellt, die in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts völlig verschwand.